

УДК 94(477.51) «1906/1917»

Олександр Герасимчук

ГРУПОВЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА СЕЛЯНСЬКИХ НАДІЛЬНИХ ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема розглядається здійснення групового землепорядкування на селянських надільних землях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, надільні землі, групове землепорядкування.

Труднощі, яких нині зазнає аграрна реформа в Україні, дуже схожі на ті, що хвилювали суспільство й зокрема селян на початку ХХ ст. Долати їх було б куди як легше, зваживши на минулий досвід, напрочуд повчальний і дотепер. У цьому відношенні важливим об'єктом дослідження істориків-аграрників є столипінська аграрна реформа, яка здійснювалася на теренах Російської імперії в 1906–1917 рр. Не оминули тодішні аграрні перетворення й Чернігівщину, для якої на рубежі ХІХ–ХХ ст. були актуальними такі проблеми як малоземелля, черезсмужжя, аграрне перенаселення, низький рівень агрокультури та агротехніки в селянських господарствах.

Землепорядні завдання в столипінській програмі спочатку стояли не на першому місці. Кінцева мета реформи знаходилася в сфері політики (перетворення селянської маси із загрози в опертя існуючого режиму), а не в сфері права, економіки чи адміністрації. Лише в ході реалізації земельної програми з'ясувалося, що саме загальне землепорядкування, а не руйнування общини чи «хуторизація всієї країни» є необхідною умовою її успіху й стержнем нового аграрного курсу [1, с. 40].

Столипінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем селянського землеоблаштування на початку століття зверталися як вітчизняні [2], так і російські [3] дослідники. Одноосібне землепорядкування в роки аграрної реформи на теренах Чернігівщини також уже розглядалося автором у одній з попередніх публікацій [4]. Однак столипінська земельна реформа, хоч і не є білою плямою в історії, усе ж продовжує залишатися недостатньо вивченою. Зокрема, висвітлюючи процес здійснення землепорядних робіт у роки реформи, вчені переважно зосереджувалися на такому аспекті столипінських перетворень як одноосібне землепорядкування, метою якого було створення хуторів і відрубів. Водночас, групове землепорядкування, яке мало на меті створення компактних господарчих груп і не було спрямоване на створення ділянкових господарств, увагою дослідників було обділене. Тому метою даної статті є висвітлення перебігу процесу й показ результатів групового землепорядкування в Чернігівській губернії на надільних землях, а також визначення причин нерівномірності його проведення в різних повітах.

Після реформи 1861 р. в Чернігівській губернії надільною землею (тобто наділеною селянам поміщиком) селянські громади володіли або на основі общинного права, або подвірно. В общинному землеволодінні на Чернігівщині перебувало 189 350

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

селянських дворів на 1247432 дес. землі (53,1 % усіх надільних земель, 28,5 % від загальної площі земель), решта домогосподарств володіли надільною землею на подвірному праві. Общинне землеволодіння на Чернігівщині переважало в тих повітах, які знаходилися на півночі регіону – Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Глухівському, Сосницькому й Новгород-Сіверському. У центральних і південних повітах переважало подвірне або ділянкове (хутірське) землеволодіння. За подвірної форми землеволодіння домогосподар одержував раз і назавжди земельну ділянку, яка потім передавалася по спадковості. Така земля носила обмежено приватний характер, оскільки не могла бути продана нікому, окрім селян, її не можна було віддати в заставу. Подвірне землеволодіння подібно до общинного могло поєднуватися зі спільним користуванням неорними землями (луками, пасовищами, лісом, «незручними» землями) [5, с. 68].

Першочерговим завданням своєї реформи П. Столипін зробив руйнування общини, яка, на думку реформатора, стримувала ініціативу селян і заважала впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. На першому етапі аграрного реформування планувалася приватизація індивідуальних наділів окремими господарями. Селянин після закріплення землі в приватній власності ставав подвірником. Після цього передбачалося розпочати проведення другого етапу землеоблаштування – розверстання (розмежування) землі, тобто зведення численних ділянок до купи («в одному місці») й розподілу надільної землі сільського товариства на відруби й хутори [6, с. 64].

Результати приватизації общинних земель на Чернігівщині були більше ніж скромними. На Чернігівщині за 1907–1916 рр. землю приватизували 16414 дворів (8,68 % селян-общинників), а з общинної в індивідуальну власність перейшло 89667 дес. землі (7,77 %) [7, с. 575–577; 8, с. 1]. Паралельно з руйнуванням общини шляхом приватизації відбувався процес проведення землевпорядних робіт для усунення черезсмузжя й створення ділянкових господарств, утворення яких уряд вважав головною метою аграрної реформи. Якщо до 1906 р. основним видом землевпорядних робіт було межування, тобто встановлення або відновлення кордонів землеволодіння, то з початком столипінської аграрної реформи землемірні роботи стали доповнюватися інженерними діями та економічними розрахунками щодо раціонального облаштування всієї території, охопленої земельним переділом [9, с. 73].

Керівництво землевпорядними роботами та їхнє здійснення було покладено на землевпорядні комісії, які були створені впродовж 1906–1907 рр. у всіх повітах Чернігівської губернії [10, арк. 26 зв.]. Уже згідно з Наказом землевпорядним комісіям від 19 вересня 1906 р. всі землевпорядні роботи поділялися на одноосібні й групові. До одноосібних відносилися роботи, в результаті здійснення яких утворювалися самостійні селянські господарства, які діяли відокремлено від общинних. Усі інші роботи відносилися до групового (колективного) землевпорядкування, яке не ставило за мету створення індивідуальних господарств [11, с. 63–64]. Здійснення групових землевпорядних робіт облаштовувалися цілі групи володінь без їх розподілу на одноосібні господарства. Групове землевпорядкування дрібнило общину й було підготовчим етапом до одноосібного землевпорядкування [12, с. 23–24].

Згідно з указом Урядового Сенату від 9 листопада 1906 р., який поклав початок реалізації столипінської аграрної реформи, землевпорядні роботи на надільних землях передбачали виконання наступних конкретних видів робіт: 1) розподіл на хутори й відруби общинних земель; 2) розподіл на хутори й відруби подвірно-спадкових земель; 3) виділ до одного місця окремих ділянок з общинних земель (одноосібні виділи); 4) розподіл земель між селищами й частинами селищ; 5) виділи земель висілкам; 6) розподіл общинних земель для переходу до багатопільного господарювання; 7) розверстання черезсмузжя надільних земель із прилеглими володіннями; 8) розподіл угідь, які знаходилися в загальному користуванні селян і приватних власників [13, с. 72].

Роботи, перераховані вище в п. п. 1–3, відносилися до одноосібних. Ці види робіт, згідно з метою столипінської аграрної реформи, можна було називати «остаточною» формою фермерського землевпорядкування. Проте проводити одноосібне

землевпорядкування, тобто створювати хутори і відруби, можна було лише після ліквідації внутрішньонадільного черезсмузжя й тільки в поселеннях, які мали точні межі. Іншими словами, одноосібне землевпорядкування було можливе там, де земельні угіддя були юридично відмежовані від сусідніх володінь – селянських, поміщицьких, державних чи церковних. Однак значна кількість земельних одиниць в Європейській Росії таких кордонів не мала (так звані «однопланові» поселення) [11, с. 63–64]. Наявність цих «однопланових» поселень і визначала масштаби групового землевпорядкування в кожному конкретному регіоні. Однопланові або багатоселищні громади утворилися після реформи 1861 р., коли при наділенні землею селянам відводився один спільний наділ за одним планом і одному спільному акту наділення для двох і більше сусідніх сіл, які до цього належали одному поміщику [12, с. 18]. У цих випадках, перш ніж розпочати одноосібне землевпорядкування, необхідно було відмежувати землі даного товариства від суміжних з ним володінь. Цю проблему й вирішувало групове землевпорядкування, у процесі здійснення якого поліпшувався порядок землекористування селян і ліквідовувалася його юридична невизначеність незалежно від того, виходили потім селяни з общини чи ні [11, с. 63–64]. До групових відносилися роботи, названі в п. п. 4–8, метою яких було облаштування груп володінь без їхнього розподілу на одноосібні господарства. Різниця між вищеназваними категоріями землевпорядних робіт була досить істотною, однак їхнє здійснення часто об'єднувалося в одну операцію й відбувалося спільно [12, с. 23–24].

Тенденція ігнорування групового землевпорядкування й відношення до нього як до другорядного в порівнянні з одноосібним заважає адекватному сприйняттю аграрної реформи П. Столипіна. Проте часто селяни просто не в змозі були вийти з общини через так зване позанадільне черезсмузжя із землями сусідніх сіл. Так, в «Огляді землевпорядкування в Ніжинському повіті» за 1917 р. читаємо: «Необхідно взяти до уваги й ту обставину, що населення ще не зовсім усвідомило завдання й вигоди землевпорядкування, хоча не можна й оминати те, що багато селян усвідомлюють користь землевпорядкування, проте їх бажання здійснити не можна, оскільки останні або володіють землею на корінному подвірному праві, або ж їх володіння знаходяться в загальнозмінних дачах з подвірним володінням» [14, арк. 5].

Бажаючи форсувати процес створення якомога більшої кількості хуторів та відрубів, на початковому етапі реалізації аграрної реформи першочергового значення уряд надавав одноосібному землевпорядкуванню. Недостатньо швидкий перебіг здійснення аграрних перетворень у деяких регіонах (а до них сміливо можна було віднести й Чернігівщину) змусив чиновників унести певні новації в зміст указу від 9 листопада 1906 р. З їхніх владних кабінетів 14 червня 1910 р. вийшов новий законодавчий акт – закон «Про зміни й доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Якщо за попереднім Указом єдиною підставою закріплення земельних ділянок у власність селян-общинників була особиста заява селянина, то закон 1910 р. вже в ст. 1 закріплював норму про автоматичний перехід усіх сільських общин, утворених до 1887 р. й у яких не здійснювався загальний внутрішній переділ земельних ділянок, до приватного ділянкового чи подвірного володіння незалежно від бажання членів общини. У Чернігівській губернії таких неподільних товариств налічувалося 1 950 і в них перебувало 88644 домогосподарства на площі 565 тис. дес. У всіх інших общинах порядок закріплення земельних ділянок у власності селян залишався незмінним [15, с. 68; 16, с. 746].

Новим законом було спрощено процедуру розпаду селянської общини на відрубні й хутірські володіння. Указ 1906 р. (розд. IV) виходив з необхідності прийняття подібних рішень на сільському сході більшістю в дві третини від загальної кількості селян, які мали право голосу. Такий порядок було збережено законом 1910 р. лише для общин, в яких ще залишалися селяни, що не закріпили земельні ділянки в приватну власність (ст. 46) [16, с. 750]. У випадку, якщо всі селяни автоматично за новим законом переходили на статус приватних власників, то для виділення на хутір чи відруб було достатньо на сході одержати просту більшість голосів. Якщо дозвіл не давався впродовж 30 днів, виділ здійснювався розпорядженням земського начальника

[17, с. 87]. Закон 14 червня 1910 р. не застосовувався до козацького землеволодіння, оскільки, згідно з урядовими роз'ясненнями, «до розряду земель надільних не відносяться спадкові землі малоросійських козаків», а таких земель у Чернігівській губернії було немало, особливо в південних повітах [18, арк. 25 зв.]. У зв'язку з прийняттям нового законодавства остаточно втратило своє значення дореформене Положення про земельний устрій 1902 р. З моменту його заміни згідно з новим законом від 29 травня 1911 р. новим Положенням про землеустрій, формування законодавчої бази нових аграрних відносин в Російській імперії було завершено [19, с. 91–92]. Отже, у столипінському земельному законодавстві чітко відбився пріоритет відрубного (хутірського) землеволодіння. Сам П. Столипін не приховував, що видання закону 14 червня 1910 р. мало на меті вирішення політичних, а не соціально-економічних проблем. Із цього приводу газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «Деякі частини закону мають не стільки навіть політичну, скільки – більш вузьку поліцейську тенденцію, як наприклад, наполегливе прагнення до розселення сіл окремими хуторами на відрубні ділянки. Очевидно, цим заходом передбачалося за можливості утруднити в майбутньому повторення бурхливих стихійних виступів сільського на-товпу» [20, с. 1].

У відповідність з новим Положенням про землеустрій для проведення земле-впорядних робіт не вимагалось попереднього закріплення землі за домогосподарями. Землевпорядні комісії були наділені широкими правами, які вони застосовували, щоб якомога більше створити хуторів і відрубів [17, с. 87]. Нове законодавство надавало землепорядним комісіям судові функції щодо вирішення суперечок і претензій, які виникали в процесі землепорядкування [11, с. 66]. Закон 29 травня 1911 р. в порівнянні з Указом 9 листопада 1906 р. значно збільшив кількість видів землепорядкування й розширив повноваження землепорядних комісій [12, с. 23–24]. За новим законом на землепорядні комісії покладався обов'язок виконувати наступні види робіт: 1) виділи земель окремим селищам сільських товариств; 2) виділи земель висілкам і частинам селищ; 3) виділи відрубних ділянок окремим членам сільських товариств і селищам, що мають окремі володіння (розподіл на хутори й відруби общинних земель); 4) повне по сільських товариствах і селищах, що мають окремі володіння, розверстання угідь між членами товариства або селища на відрубні ділянки (одноосібні виділи); 5) знищення черезсмулля володінь селянського типу з прилеглими землями; 6) розверстання на відрубні ділянки земель різного володіння, зведених в одну дачу розверстання («дачею розверстання» за новим законом стали називати ділянку, яку утворювали, коли не всі власники давали згоду на розподіл землі). Такі роботи проводилися тоді, коли в селян, які виділялися з общини, уже були як надільні, так і власні землі, які потрібно було звести в одну ділянку. До 1912 р. такі роботи в окрему категорію не виділялися; 7) розподіл угідь, які знаходилися в загальному користуванні селян і приватних власників; 8) відмежування надільних земель, які підлягали землепорядкуванню, від суміжних володінь у випадках, якщо попереднє встановлення зовнішніх меж було необхідне для виконання вищеперерахованих землепорядних дій. Дані роботи були спрямовані на створення простих, компактних кордонів сільських товариств із суміжними землями (до 1912 р. цих робіт не було) [21, с. 456].

Усі і названі роботи повинні були здійснюватися з урахуванням якості й розміщення земель, складу угідь і їхньої придатності для оранки, вигогу, сінокоосу, садівництва, а також вимог створення компактних землеволодінь, ліквідації черезсмулля, віддаленості земель, їхнє вклинювання, вкраплення та інших недоліків. Метою землепорядних робіт було створення стійких селянських господарств із сівозмінами, осушеними й зрошеними землями, науково здійсненими агротехнічними заходами. У практику межових робіт стали впроваджуватися проекти землепорядкування, на підставі яких після їхнього узгодження й затвердження проводився поділ общинних земель і облаштування хуторів і відрубів [9, с. 70].

Після змін у законодавстві 1910–1911 рр. проведення землепорядкування на Чернігівщині нарешті зрушило з мертвої точки. Якщо указ від 9 листопада стосувався

лише надільних земель, то закон від 29 травня дозволяв землевпорядним комісіям за потреби оперувати й суміжними позанадільними землями. А. Кофод уважав, що ця новація мала величезне значення, оскільки вперше з'явилася можливість надавати зручної форми тим землям, до яких входили, крім надільних, також і куплені [11, с. 65]. До цього виконання таких операцій землевпорядними комісіями стикалося з такими юридичними труднощами, що від них доводилося або відмовлятися, або виконувати окремо, виділяючи ділянки з різним юридичним статусом одним власником у різних місцях, що суперечило ідеї столипінського землевпорядкування. Закон 29 травня, який урівняв статус земель, надав можливість ліквідувати навіть найскладніші випадки черезсмужжя. Було полегшено розділ однопланових поселень. Раніше для цього необхідна була згода 2/3 домогосподарів усіх сіл або рішення суду, або навіть дозвіл самого царя. Згідно з новим законодавством, відтепер було достатньо заяви простої більшості домогосподарів. Спростилася й процедура виділу землі частинам сіл і висілкам. Віднині для цього було достатньо бажання 1/5 домогосподарів (у селах з населенням близько 250 мешканців), а у великих селах – не менше 50 жителів. У подвірних селах для розверстання на хутори й відруби вистачало бажання більшості, а не 2/3 як раніше (у селах з обшинною формою все залишалось як і раніше) [21, с. 459–461].

Як уже зазначалося, до групових видів землевпорядкування відносилися роботи, які проводилися для групи землеволодінців без розподілу їх на хутори й відруби. Це були свого роду передпроектні землевпорядні операції для майбутнього одноосібного землевпорядкування, які дозволяли створити територіальні умови для наступного виходу на хутори та відруби. Зупинимось детальніше на суті цих робіт. Зокрема, **виділ земель висілкам** проводився тоді, коли в общину входило кілька сіл і більшість селян не бажали руйнувати общину. Тоді групі охочих виділялася земля, куди вони переносили свої житла. Утворювалося нове поселення чи нова община, проте значно меншого розміру, ніж община материнська. **Розверстання цілої общини на села** відрізнялося від попереднього типу землеоблаштування тим, що община повністю, а не частково розділялася на поселення. На нове місце переносилися й усі будівлі. **Виділ земель частинам селищ** полягав у тому, що частині дворів з общини відводилася окрема земельна ділянка. Цей вид робіт відрізнявся від виділу окремим висілкам тим, що виділялася лише земля, а садиби залишалися на старому місці. **Розверстання сіл на частини** відбувалося тоді, коли земля села подрібнювалася на кілька менших частин, які утворювали самостійні общини. Від розверстання цілої общини на села ці роботи відрізнялися тим, що в тому випадку село ліквідувалося, а в цьому – залишалось, змінювався лише статус землі. **Виділ земель окремим селам** відбувався в тому випадку, коли в общину входило кілька сіл. Наділяючи окремо кожне село землею, землевпорядкування руйнувало стару крупну земельну общину, створюючи низку нових, однак меншого розміру.

Розподіл угідь, що перебували в спільному користуванні селян і приватних власників, відбувався наступним чином. Під час реформи 1861 р. землеволодіння селян виявилось цілковито в руках поміщиків, які облаштовували землі, виходячи з власних інтересів, не турбуючись про зручності землекористування селян. У результаті такого «землеоблаштування» землі поміщиків і селян виявилися не лише черезсмужними, а й ціла низка земельних ділянок опинилася в спільному володінні селян і поміщиків. Даний вид робіт був спрямований на розподіл ділянок спільного користування й розірвання колишньої взаємозалежності власників. **Ліквідація черезсмужжя, багатосмужжя, вузькосмужжя й далекоземелля** здійснювалася з метою усунення недоліків землеволодіння й зведення великої кількості дрібних ділянок, які належали окремим власникам, у крупні ділянки, розміщені за можливості в одному місці. Ці роботи також мали назву «комасації земель», а в деяких зарубіжних країнах називалися «консолідацією земель» [9, с. 72–73].

Як же відбувалося групове землевпорядкування в Чернігівській губернії? Через специфічність цього виду землевпорядкування воно розтягувалося на тривалий час. До 1910 р. на Чернігівщині через невизначеність у законодавстві й повільність

реалізації аграрної реформи групове землевпорядкування майже не проводилося. На початок 1910 р. в рамках групового землевпорядкування в усій губернії було задоволено клопотання лише 58 домогосподарств на 221 дес. землі [22, с. 2]. У 1910 р. було заплановано провести розподіл між селами в Ніжинському (1535 домогосподарів на 7313 дес.) і Суразькому повітах (25 домогосподарств на 125 дес.), проте, тоді цей план через неузгодженості між мешканцями й юридичною невизначеністю земель реалізований не був [23, арк. 12]. Стан групового землевпорядкування в українських губерніях за 1907–1910 рр. покажемо в табл. 1 [24, с. 22–31].

Таблиця 1

Групове землевпорядкування в українських губерніях станом на 01.01.1911 р.

Назва губернії	Роботи по розділу земель між селами, частинами сіл, виділи під висілки й розбивка общинних земель для переходу до багатопільного господарювання			Роботи по розверстанню черезсмузжя й спільного користування селян із сусідніми володіннями		
	Подано клопотань	Вступило в дію проектів		Подано клопотань	Вступило в дію проектів	
		Дворів	Площа		Дворів	Площа
Волинська	815	444	6 246	23 357	5 429	26 277
Катеринославська	9 489	4 046	40 060	-	-	-
Київська	93	-	-	6 632	1 086	1 750
Подільська	1 222	892	3 572	5 474	336	1 234
Полтавська	3 154	1 847	8 870	308	38	76
Таврійська	2 874	1 734	17 348	996	36	82
Харківська	36 152	10 286	91 427	9 510	1 795	724
Херсонська	6 088	2 103	29 814	1 536	1 326	17 000
Чернігівська	914	11	102	3 912	-	-

Дані табл. 1 свідчать, що на початковому етапі реалізації столипінської аграрної реформи масштаби групових землевпорядних робіт в українських губерніях (за винятком Харківщини та Катеринославщини) були незначними, хоча селяни й мали потребу в такому виді землевпорядкування. У Чернігівській губернії процес групового землевпорядкування фактично розпочався з 1912 р. й до 1914 р. був остаточно завершений лише в одному Ніжинському повіті на площі близько 950 дес. У всіх інших повітах групове землевпорядкування продовжувало перебувати в процесі реалізації. «Групове землевпорядкування є, так би мовити, попередником одноосібного, оскільки майже повсюди спостерігається прагнення землеробського населення здійснити після впорядкування зовнішніх кордонів своїх земель і їх внутрішній розпорядок шляхом зведення земель до одного місця або в хутірську, або у відрубну ділянку», – зазначалося у «Плані землевпорядних робіт» у Чернігівській губернії на 1915 р. До 1913 р. в губернії було здійснено групових землевпорядних робіт на площі 9817 дес. За 1913 р. було виконано робіт на площі 18883 дес. (за планом 19 640 дес.) для 5075 дворів (за планом 5138 дворів) [25, арк. 38–39, 71]. На 1914 р. було заплановано таких робіт для 4492 дворів на площі 20 754 дес. Через початок війни частина групових робіт так і не була завершена. У комісії було представлено виконаних у натурі проектів групового землевпорядкування для 521 двору, які охоплювали площу 2488 дес. [26, с. 7–8]. По повітах станом на 1914 р. результати групових землевпорядних робіт у губернії розподілялися, як показано на рис. 1 [25, арк. 38–39, 71].

Як бачимо з рис. 1, до 1914 р. групове землевпорядкування в губернії досягло найбільших масштабів у Остерському, Суразькому, Городнянському й Чернігівському повітах, які були найбільшими за площею в губернії, проте, на відміну від північно-східних і центральних регіонів Росії, цей вид землевпорядкування в Чернігівській губернії і в Україні загалом не набув поширення через незначну потребу. Лідером серед українських губерній за груповим землевпорядкуванням у роки реформи була Харківська губернія (166,3 тис. клопотань), а в Росії – Воронежська (252 тис. клопотань) [10, с. 65].

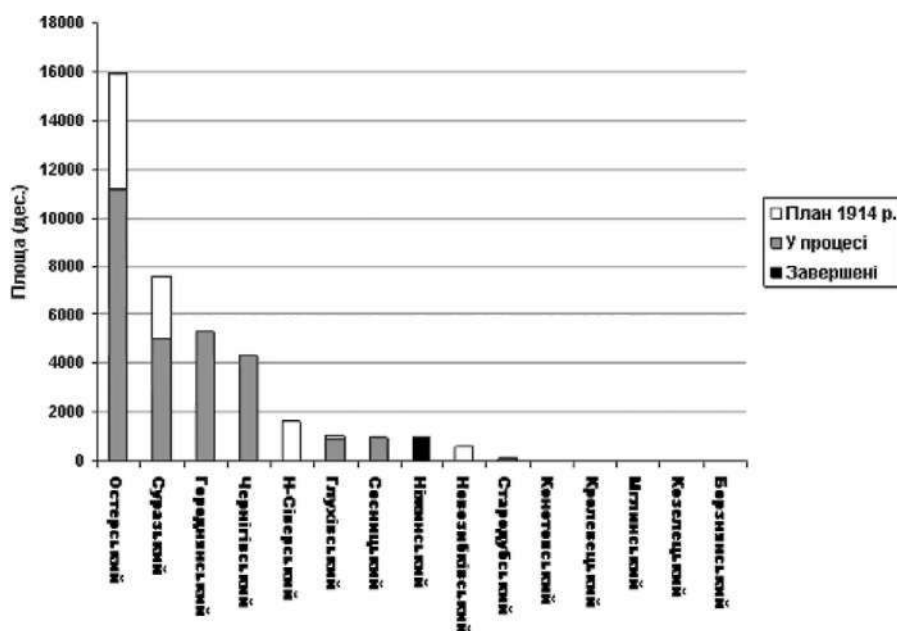

Рис. 1. Групове землевпорядкування в повітах Чернігівської губернії в 1907–1914 рр.

На 1915 р. в Чернігівській губернії було заплановано виконання наступних землевпорядних робіт: 1) справи, які були незавершені в 1914 р. на площі 36030 дес. для 9531 двора, з них на одноосібне землевпорядкування припадало 33709 дес. для 9161 дворів і на групове – 2 321 дес. для 370 дворів; б) справи, призупинені в 1914 р. циркуляром № 53 на площі 12671 дес. для 2813 дворів, з яких 5789 дес. для 908 дворів по одноосібному землевпорядкуванню й по груповому – 6882 дес. для 1 905 дворів; в) уже підготовлені справи по землевпорядкуванню – одноосібному на площі 39950 дес. для 8567 дворів і груповому на площі 5144 дес. для 457 дворів. Отже, у першу частину плану робіт було внесено для виконання по одноосібному землевпорядкуванню 79448 дес. для 18636 дворів і по груповому – 14347 дес. для 2732 двора. У другу частину плану ввійшли справи для підготовки майбутнього землевпорядкування на 25026 дес. для 2243 двора; усі ці роботи стосувалися одноосібного землевпорядкування. Загалом до плану землевпорядних робіт на 1915 р. було внесено роботи на площі 118 821 дес. для 23637 дворів, з них по одноосібному землевпорядкуванню – 104434 дес. для 20905 дворів і по груповому – 14347 дес. для 2 732 дворів. План землевпорядних робіт у губернії на 1915 р. показано в табл. 2 [26, арк. 62 зв.–63].

Таблиця 2

План землевпорядних робіт по повітах Чернігівської губернії на 1915 р.

Повіти	Внесено для виконання в основний план робіт				Внесено в план для підготовки		Усього внесено до плану	
	Одноосібне		Групове					
	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.
Борзнянський	340	2 099	-	-	-	-	340	2 099
Глухівський	242	1 437	499	305	-	-	741	1 742
Городнянський	21	122	-	-	-	-	21	122
Козелецький	5 213	21 671	-	-	1 180	12 936	6 393	34 607
Конотопський	2	30	-	-	-	-	2	30
Кролевецький	-	-	24	74	-	-	24	74

Мглинський	2 764	17 161	-	-	474	5 125	3 238	22 286
Н-Сіверський	1 274	6 145	791	1 670	-	-	2 065	7 815
Новозибківський	95	741	54	480	259	447	408	1 668
Ніжинський	50	369	-	-	356	6 518	406	6 887
Остерський	5 752	14 691	1 096	8 925	-	-	6 848	23 616
Сосницький	13	120	120	1 485	-	-	133	1 605
Стародубський	1 111	6 229	-	-	-	-	1 111	6 229
Суразький	303	1 800	103	1 394	-	-	406	3 194
Чернігівський	1 456	6 833	45	14	-	-	1 501	6 847
Усього по губернії	18 636	79 448	2 732	14 347	2 269	25 026	23 637	118 821

Як свідчать дані табл. 2, уперше за роки столипінської аграрної реформи в плані землевпорядних робіт на 1915 р. фігурували роботи в Борзнянському й Конотопському повітах. Найбільше робіт передбачалося виконати в Козелецькому, Мглинському й Остерському повітах. Для виконання плану було призначено 20 землевпорядників, з них 14 неодмінних членів повітових землевпорядних комісій і 6 земських начальників, для межових робіт у повіті відряджалися 30 землемірів і 43 помічники. Для ревізії робіт відряджалися землеміри: у Мглинський, Стародубський, Суразький і Новозибківський повіти – Вейс, в інші – Протопопов [27, с. 4–6].

Для повного розуміння того, які ж конкретні види землевпорядних робіт переважали в Чернігівській губернії під час реалізації столипінської аграрної реформи, подаємо план землевпорядкування на 1915 р. за категоріями робіт, визначених законом від 29 травня 1911 р. [26, арк. 63 зв.].

Таблиця 3

**План землевпорядкування в Чернігівській губернії на 1915 р.
за категоріями робіт**

Категорії робіт	Кількість справ	Кількість земельних одиниць	Кількість домо-господарств	Площа (дес.)
I. Розверстання на хутори й відруби цілих земельних одиниць	14	15	1 120	5 286
II. Виділ відрубних ділянок окремим домогосподарям	40	40	622	4 233
III. Виділ земель селам	3	4	2 160	399
IV. Виділ земель висілкам і частинам сіл	3	3	174	1 965
V. Розверстання до одного місця земель різного володіння, внесених в одну дачу розверстання	26	154	17 117	94 922
VI. Ліквідація черезсмузжя з прилеглими володіннями	5	4	707	650
VII. Розділ угідь загального користування селян і приватних власників	-	-	-	-

VIII. Відмежування надільних земель, які підлягають землевпорядкуванню, від суміжних володінь (згідно з дод. 2 до ст. 1 Положення про землевпорядкування)	6	6	1 737	11 366
Разом	97	226	23 637	118 821

Як бачимо з даних табл. 3, переважна кількість запланованих на 1915 р. робіт стосувалася одноосібного землевпорядкування, які так і залишалися в губернії пріоритетними до завершення аграрної реформи. У підсумку за всі роки реформи результати групового землевпорядкування в повітах Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. ілюструє рис. 2 [26, арк. 68; 27, с. 13].

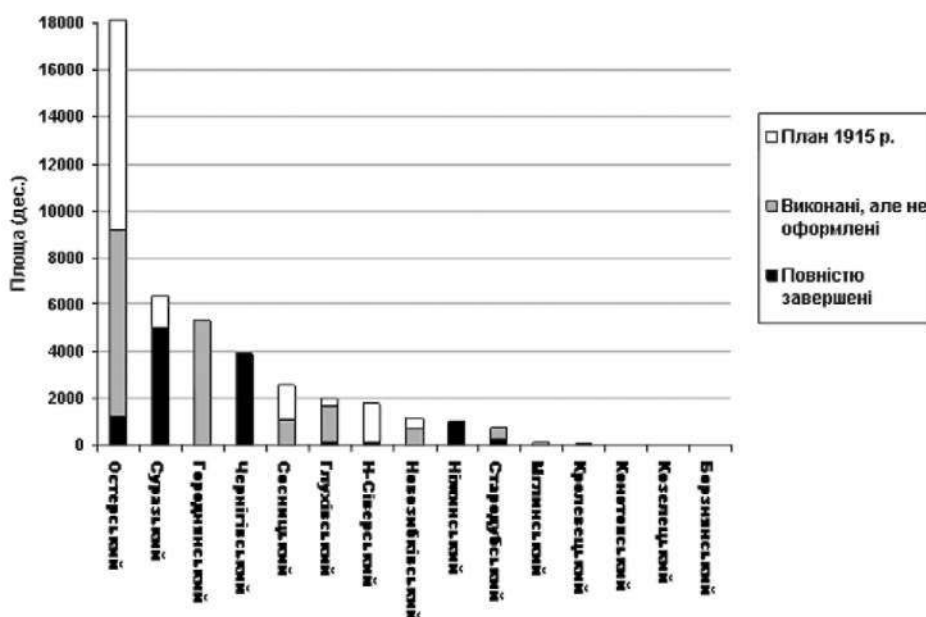

Рис. 2. Групове землевпорядкування в повітах Чернігівської губернії в 1907–1915 рр.

Результати групового землевпорядкування в 1915 р. порівняно з 1914 р. так і залишилися найкращими в Остерському (9 тис. дес.), Городнянському (5,2 тис. дес.), Суразькому (5 тис. дес.) і Чернігівському (3,9 тис. дес.) повітах. В інших районах масштаби цього виду землевпорядних робіт були незначними, а в Борзнянському, Козелецькому й Конотопському повітах вони взагалі не проводилися. За нашими підрахунками за всі роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині на надільних землях було загалом здійснено групових землевпорядних робіт на площі близько 28,7 тис. дес. (одноосібних – на 86,8 тис. дес.).

За 1907–1915 рр. з проханням про здійснення групових землевпорядних робіт до землевпорядних комісій Чернігівської губернії надішли заяви від 31675 домогосподарів (щодо одноосібного – від 61218 дворів). Із загальної кількості клопотань 4826 заяв про необхідність у груповому землевпорядкуванні було подано за 1907–1910 рр. (до 1912 р. – 9473 заяви), що свідчило про значне зростання уваги до цих робіт після 1910 р. [10, с. 60–62; 24, с. 22–31]. Кількість охочих до зміни форми землеволодіння й діяльність землевпорядних комісій щодо задоволення клопотань селян про землеоблаштування в українських губерніях продемонструємо в табл. 4 [28, с. 10–13].

Таблиця 4

Ефективність роботи землевпорядних комісій в українських губерніях (1907–1915 рр.)

Назва губернії	Подано клопотань на 1 січня 1916 р.	Підготовлено землевпорядних проектів на 1 січня 1916 р.		Затверджено землевпорядних проектів на 1 січня 1916 р.	
	Домо-господарств	Домо-господарств	% тих, хто подав клопотання	Домо-господарств	% тих, хто подав клопотання
Волинська	186 042	-	-	-	-
Катеринославська	200 892	125 079	62,3	100 379	50,0
Київська	160 774	97 383	60,6	55 565	34,6
Подільська	75 362	33 365	44,3	14 853	19,7
Полтавська	164 319	102 973	62,6	58 458	35,6
Таврійська	89 518	67 235	75,1	48 041	53,7
Харківська	318 923	242 733	76,1	134 049	42,0
Херсонська	177 491	118 733	66,9	75 470	42,5
Чернігівська	92 893	53 764	57,8	23 495	25,3

Табл. 4 показує, що робота землевпорядних комісій в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи була однією з найгірших серед усіх українських губерній. Проте, не відкидаючи важливості даних про кількість підготовлених і затверджених проектів землевпорядкування, треба відзначити, що аналізувати підсумки реформи лише за кількістю тих, хто виділився з общини, тобто хуторян і відрубників, не зовсім коректно, хоч би й через факт дефіциту землевпорядників, який реально гальмував проведення реформи. Хоча за роки реформи кількість землемірів у всій Російській імперії збільшилася в 11 разів (з 600 до 6500), однак цього все ж було недостатньо. Кількість підготовлених і затверджених проектів свідчить переважно про те, як була організована й проходила робота землевпорядних комісій і наскільки вона задовольняла населення. А кількість клопотань відображала наміри чернігівського селянства, тобто сприйняття реформи місцевим селянством [10, с. 57–58]. Таким чином, керуючись даним критерієм, можна стверджувати, що реформа на Чернігівщині була прихильно сприйнята майже половиною домогосподарств, які бажали змінити умови свого господарювання.

Циркуляром міністра землеробства О. Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. у випадках недосягнення згоди між відрубниками й громадами наказувалося призупиняти землевпорядні роботи й оформлення виділів. Це розпорядження фактично скасовувало процес землевпорядкування. У ньому містилися також рекомендації, як чинити з громіздким чиновницьким апаратом, який вивільнявся в зв'язку з призупиненням земельної реформи. Їх пропонувалося використати для «камеральних занять по закінченому землевпорядкуванню», тобто для завершення бюрократичних земельних процедур і виправлення допущених при землевпорядкуванні помилок [29, арк. 57]. У 1916–1917 рр. землевпорядні роботи в більшості повітів Чернігівської губернії фактично вже не велися [30, арк. 2]. Заявки на кінний транспорт у повітах, які губерньська землевпорядна комісія підготувала спочатку для землемірних чиновників на 1916–1917 рр., було потім повернуто невикористаними в повітові земські управи з формулюванням «через відсутність потреби» [31, арк. 16–33]. Виконуючий обов'язки неодмінного члена в 1917 р. доповідав у Ніжинську землевпорядну комісію: «Нинішня війна дуже негативно вплинула на хід і розвиток заходів по землевпорядкуванню в повіті, так, наприклад, за 1915 і 1916 роки клопотань про землевпорядкування не надходило й роботи не виконувалися, це пояснюється виключно військовим часом,

оскільки за призовом до армії більшості голів сімей, члени сімей, що залишилися, не мають можливості порушувати клопотання й тому до землевпорядкування відносяться пасивно» [13, арк. 5 зв.].

21 березня 1917 р. відбулися останні за період столипінської аграрної реформи збори землемірів Чернігівщини, на яких було обговорено перебіг землевпорядного процесу в губернії. На зборах землеміри прийняли рішення про неможливість здійснення в поточному році землевпорядних робіт і повідомили про це губернську землевпорядну комісію [32, с. 3]. У травні 1917 р. Тимчасовим урядом було оголошено підготовку нової земельної реформи, яка повинна була здійснитися після скликання Установчих зборів [33, с. 11]. 8 травня 1917 р. відбулися Установчі збори новоствореної організації – Чернігівського відділу Ліги аграрних реформ (союзу земельних перетворень), метою якої було проголошено збір і розробку місцевих матеріалів стосовно вирішення земельного питання [34, с. 5]. Міністерством землеробства було розроблено проект нового аграрного закону, за яким усі землі сільськогосподарського призначення до вирішення земельного питання Установчими зборами надходили в тимчасове володіння земельних комітетів. Для контролю за використанням земель комітети самі мали вирішити, яку землю оброблятиме община, а яку товариства чи приватні власники [35, с. 8–9]. Зрештою, у червні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову під назвою «Про призупинення дій деяких узакошень про селянське землеволодіння й землекористування, положення про землевпорядкування, а також про скасування землевпорядних комісій» [36, с. 535]. Реалізацію столипінських аграрних перетворень юридично було остаточно припинено, реформа фактично залишилася незавершеною.

Підбиваючи підсумки здійснення групового землевпорядкування в Чернігівській губернії впродовж столипінської аграрної реформи, можна помітити цілком очевидну нерівномірність його проведення в різних повітах губернії. У низці чинників, які були визначальними в переважанні того чи іншого виду й темпів землевпорядкування в окремих повітах, можна виокремити, по-перше, нерівномірність розподілу общинного землеволодіння по території губернії, а також комплекс проблем, пов'язаних з юридичними аспектами землеволодіння (однопланність, наявність позанадільного черезсмужжя, сервітутів) [37, с. 129; 21, с. 465]. По-друге, важливу роль для здійснення як одноосібного, так і групового землевпорядкування відігравали ґрунтові умови кожної певної місцевості – чим вони були однорідніші, тим простіше було здійснити землевпорядкування. Третій чинник – розмір селянських наділів. Чим менші були наділи в селян, тим неохочіше вони погоджувалися на одноосібне землевпорядкування, обмежуючись тільки груповим або взагалі залишаючись у общині. Четвертий чинник – наявність джерел води й водопостачання відокремлених земельних ділянок чи їхніх груп. П'ятим чинником, який відіграв важливу роль у нерівномірності землевпорядкування в губернії, можна назвати наявність неземлеробських заробітків селян і рівень агротехніки селянських господарств в різних місцевостях. Вагомим суб'єктивним чинником при здійсненні землевпорядних робіт була діяльність членів землевпорядних комісій і землевпорядників, що підтверджується значною різницею між кількістю поданих і задоволених селянських заяв про зміни умов землеволодіння. Важливим суб'єктивним фактором аграрної реформи, який вплинув на темпи проведення землевпорядкування, був також рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [10, с. 60–62, 70; 38, с. 397].

Таким чином, ми бачимо, що на Чернігівщині, окрім закріплення землі в індивідуальній власності селян і створення одноосібних господарств, у рамках здійснення столипінської аграрної реформи в губернії відбувався й процес здійснення групових землевпорядних робіт, метою яких було створення компактних груп селянських господарств. Здійсненню групового землевпорядкування селянську общину великої площі подрібнювали на общини меншого розміру, готуючи таким чином плацдарм для майбутнього одноосібного землевпорядкування. Масштаби групового землевпорядкування в Чернігівській губернії були значно меншими в порівнянні з одноосібним, що було спричинене комплексом природно-кліматичних, юридичних, соціально-економічних та психологічних проблем.

1. Христофоров И.А. От Сперанского до Столыпина: крестьянские реформы и проблема землеустройства / И.А. Христофоров // Российская история. – 2011. – № 4. – С. 27–43.
2. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипін та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
3. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.
4. Герасимчук О.М. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки століпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 159–173.
5. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П. Сойкина, 1903. – 442 с.
6. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н. Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–76.
7. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. / С.М. Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.
8. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1916. – 659 с.
9. Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.
10. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, 150 арк.
11. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73.
12. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.
13. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 7. – С. 69–75.
14. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
15. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. / Рос. АН; Ин-т Рос. истории. – СПб.: Блиц, 1995. – 415 / 1 / с.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.
17. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
18. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 230, 36 арк.

19. Решетников А.Б. Законодательная база аграрной реформы 1906–1911 гг. в России / А.Б. Решетников // Государство и право. – 2002. – № 12. – С. 88–92.
20. Закон об общине в Государственном Совете // Черниговское слово. – 1910. – № 968. – 25 марта. – С. 1.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXXI. 1911. Отд. 1. – СПб, 1914. – 1443 с.
22. Об укреплении земли в личную собственность по Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 959. – 14 марта. – С. 2.
23. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 163, 25 арк.
24. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киришбаума (отделение), 1911. – 150 с.
25. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.
26. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.
27. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.
28. Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1916 года. – Пг.: Изд-во ЦСК МВД, 1916. – 131 с.
29. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 707, 79 арк.
30. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 799, 5 арк.
31. Держархів Чернігівської області, ф. Р-503, оп. 5, спр. 1а, 388 арк.
32. Собрание землемеров Черниговской губернской землеустроительной комиссии // Черниговская земская газета. – 1917. – № 26–27. – 31 марта–4 апреля. – С. 3.
33. Воззвание временного правительства // Черниговская земская газета. – 1917. – № 35–36. – 2–16 мая. – С. 11.
34. Лига аграрных реформ // Черниговская земская газета. – 1917. – № 35–36. – 2–16 мая. – С. 5.
35. Временный аграрный закон // Черниговская земская газета. – 1917. – № 47. – 23 июня. – С. 8–9.
36. Большая советская энциклопедия: [у 30 т.] / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – Т. 24. – Кн. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – 608 с.
37. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 7–8. – С. 127–141.
38. Історія українського селянства: [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

В статье освещается процесс реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), в частности рассматривается проведение группового землеустройства на крестьянских надельных землях.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, община, надельные земли, групповое землеустройство.

In the article the process of realization of Stolypin's agrarian reforms on Chernihiv Region (1906–1917) is illuminated, namely realization of group land management works on the peasant allotment lands is examined.

One of the most important objects of research agrarian historians still the Stolypin's agrarian reform, which was carried out on the territory of the Russian Empire in 1906–1917.

Land transformations of the early XX c. touched Chernihiv region, for which were relevant problems such as shortage of land, overlapping, agrarian overpopulation, low level of agriculture in farms.

Lighting implementation of land management works during the agrarian reform period, researchers mainly focused on that aspect of the Stolypin's reforms as the individual land management, whose aim was creation of farms and land cuts. Researchers were deprived group land management works were carried out to create compact economic groups. Therefore, the aim of this article is to highlight the process and clarification of the results of the group land management works on allotted lands in Chernihiv province and determining the causes of non-uniformity of its implementation in different districts.

Management of land works and their implementation were assigned to land management commissions, which were created in 1906–1907 in all districts of Chernihiv province. According to the Order of land managemental commissions on September 19, 1906 all land works were divided into individual and group. Individual ones were works that were formed independent peasant farms, which were independent from the community. All other works treated group (collective) land management. Their aim was formation of possessions groups without distribution on individual plots.

According to the Order of the Government of the Senate on November 9, 1906, which marked the beginning of the Stolypin's agrarian reform, group land works on allotted lands was assumed to fulfill the following specific types of work: division of land between the villages and parts of villages; allotments of land to settlements; partition of community land for transition to multi-field management; separation of overlapping allotment lands from bordering ownerships; division of lands, which were used by farmers and private owners.

Results of the group land works on 1915 were the best in Oster (9 thousand dess.), Horodnia (5.2 thousand dess.), Surazh (5 thousand dess.) and Chernihiv (3.9 thousand dess.) districts. In other areas the extent of this type of land management works was insignificant, and in Borzna, Kozelets and Konotop districts they were not carried. During the Stolypin's agrarian reform period on Chernihiv region on allotted lands group land management works were carried out approximately 28,7 thousand dess. (on individual lands – 86,8 thousand dess.).

Thus, we can conclude that in the Stolypin's agrarian reform period the scale of group land works in Chernihiv province was significantly less than individual works, which was caused by a complex of climatic, legal, socio-economic and psychological problems.

Key words: Chernihiv province, agrarian reform, community, allotment lands, group land management works.

